

ДО ПИТАННЯ ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Анотація. Здійснюється аналіз суспільно-політичних тенденцій в демократичних трансформаціях, пов'язаних, зокрема, з інституалізацією функцій громадянського суспільства. Окреслені найбільш поширені філософські та політичні уявлення про громадянське суспільство з точки зору тлумачення понять про свободу особистості та взаємовідносини особи і держави. Висвітлюються особливості представницької демократії та прямої демократії учасницького типу в забезпеченні громадянських свобод, обмеження владних повноважень політичних еліт на користь самоврядування. Констатується, що представницька демократія не забезпечує можливість реалізації громадянами свого конституційного права суб'єкта влади. Стверджується, що за учасницької демократії більш ефективно розв'язується конфлікт інтересів у системі «держави — громадянин», «необхідність — свобода», «суспільне — індивідуальне»; забезпечується свобода волевиявлення через самоврядні інституції як атрибут громадянського суспільства, що більш пасує ментальності українців. Безпосередня участь у владі дає реальну політичну свободу, розкриває екзистенційні мотивації громадянства, вивільняє суб'єкта від утилізму суспільної необхідності, обумовленої представництвом партійної більшості у владі.

Ключові слова: держава, демократія, громадянське суспільство, самоврядування, ментальність.

Аннотация. Осуществляется анализ общественно-политических тенденций в демократических трансформациях, связанных, в частности, с институализацией функций гражданского общества. Очерчены наиболее распространенные философские и политические представления о гражданском обществе с точки зрения понятий о свободе личности и взаимоотношений личности и государства. Освещаются особенности представительской демократии и прямой демократии участнического типа в обеспечении гражданских свобод, ограничения властных полномочий политических элит в пользу самоуправления. Констатируется, что представительская демократия не обеспечивает возможности реализации гражданами своего конституционного права субъекта власти. Утверждается, что при участнической демократии более эффективно решается конфликт интересов в системе «государство — гражданин», «необходимость — свобода», «общее — индивидуальное»; обеспечивается свобода волеизъявления через самоуправляющиеся институты как атрибут гражданского общества, что более отвечает ментальности украинцев. Непосредственное участие во власти дает реальную политическую свободу, раскрывает экзистенциальные мотивации гражданства, освобождает субъекта от ущемления общественной необходимостью, обусловленной представительством партийного большинства во власти.

Ключевые слова: государство, демократия, гражданское общество, самоуправление, ментальность.

Abstract. There are under analysis the social and political trends in democratic transformations, dealt in particular with institutionalization of functions of civil society. The most popular philosophical and political visions on civil society in respect of definition the notions dealing with freedom of personality, relationship of person and state are outlined. The peculiarities of representative democracy and direct democracy of participating type in setting civil liberties and restriction of power commissions of political elite in favour of selfgovernment are highlighted. It is stated, that representative democracy does not provide the possibility for realization by citizens their constitutional right as of subject of power. It is alleged that the participating type of democracy is more

* Stezhko Yu.H., Ph.D. in Pedagogics, Associate professor, Kyiv National University of Technology and Design, Kyiv, Ukraine. stezhko@mail.ru

effective in solving conflicts of interest in the system «state — citizen», «necessity — freedom», «communal — individual»; in ensuring freedom upon will through self-governing institutions as an attribute of civil society that are much more closer to mentality of Ukrainians. Direct participation in the authority gives real political free, reveals the existential motivations of citizenship, makes personality free from infringement of social necessity, conditioned by representation of a party majority in power.

Key words: state, democracy, civil society, self-government mentality.

Постановка проблеми. Нові суспільно-політичні реалії лібералізації усіх сфер суспільного буття відбилися в ментальності українців ідеєю консолідованого самоврядування, цінностями демократії. На тлі демократичних перетворень, лібералізації усіх сфер суспільного буття в глибинних нетрях свідомості українців прокинувся дух козацьких вольностей, надія стати не номінальним, а реальним суб'єктом влади. Демократія набуває зримої реальності, котру треба закріплювати у громадянських інституціях, а, головнo, у суспільній свідомості. Утім потуги із інституалізацією самоврядних устремлінь наштовхнулися на латентний консерватизм політичної еліти. В піднесенні громадянської активності, національному прозорінні певні політичні кола побачили загрозу державній керованості, сприйняли події останніх часів як зазіхання на національну єдність. Наразі у проектуванні задекларованих Конституцією України демократичних засад суспільного розвитку проглядається широкий спектр проблемних питань щодо концептуалізації громадянського суспільства, стосунків держави з громадянами та їх свободами. На часі подолання монополії політичних еліт на владу як перепони інституалізації органів самоврядування, самоорганізації громадян у сфері публічної політики на засадах консолідуючої ідеї — як то державна цілісність, релігійна соборність, євроінтеграція.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. З часів давньогрецького філософа Платона і до сьогодні тема державотворення знаходиться на вістрі філософсько-політичного дискурсу та знайшла свій відбиток у багатьох дослідженнях. Наразі варто відзначити роботи українських дослідників Н. Смелянкової, Р. Зимовця, С. Кримського, А. Лоя, Т. Лютого, М. Михальченка, Н. Мозгової, Ю. Павленка, Я. Паська, М. Поповича, Є. Причепія, І. Прокопчук, Т. Суходуб, П. Толочка, О. Хоми, П. Шляхтуна, І. Ярославцевої та інших учених. Проте низка питань щодо інституалізації стосунків держави та громадянського суспільства, як на нас, потребує свого розгляду.

З огляду на зазначене **метою нашої розвідки** бачиться окреслення моделі сполучення державності із демократією, громадянськістю у контексті сучасних суспільно-політичних викликів.

За методологічну основу дослідження суспільно-політичної системи, громадянських стосунків маємо синергетику. На тлі активізації громадянських рухів синергетика як методологія має стати інструментом проектування сучасного громадянського суспільства, запобіжником від політичного невігластва, правового нігілізму представників владних структур.

Феномен синергії в методології синергетики дає неklasичне уявлення про громадянську співбуттєвість, солідарність у демократичних інституціях громадянського суспільства, уявлення про соціальну модель громадянської консолідації на засадах демократії. Йдеться про те, що «у контексті такої спільності скооперовані елементи ведуть себе не так, як поза нею, тобто коли їх полиша-

ють на самих себе» [1, с. 320], відтак посилюється консолідований громадянський потенціал кожного співучасника влади.

Установка на взаємопосилення потенціалу громадянськості наводить нас на концептуалізацію держави в тих її проявах, де йдеться про конструктивний механізм самоуправління на основі бачення вияву громадянських якостей суб'єкта як взаємодоповнюваності закономірного та хаотичного. Нехтування одним із компонентів єдності звужить поле можливостей дослідження суспільного розвитку.

Основні результати дослідження. На кожному історичному етапі розвитку людства інтерес до проблеми демократії, громадянського суспільства то загострювався то згасав в залежності від політичної кон'юнктури. Однак потенційно ідея громадянського суспільства ніколи не втрачала своєї актуальності і завжди пов'язувалася із державою та демократією, котрі різними мислителями розумілися по-різному.

Філософи усіх часів «ламали списи» на проблемі побудови досконалої держави, намагаючись дати взірець форми правління, яка консолідує суспільство у здійсненні ним владних функцій. Але, як свідчить історія, жодна з форм державного правління не витримала перевірки практикою, насамперед, на обмеження владних повноважень політичних еліт на користь громадянського самоврядування.

Доба демократичних перетворень позначена переоцінкою ролі держави на користь громадських утворень як провідників самоврядних ідей, європейських цінностей та ідеалів, виразників ідеології національної єдності. З прикрістю маємо констатувати суттєву затримку з інституалізацією стосунків особи та держави як на рівні самоврядування, так і в сфері публічної політики. Запити громад на самоуправління підміняються показовою багатопартійністю, котра лише створює ілюзію політичної участі громадян у владі. Тож на часі є переосмислення ролі держави та політичних партій у сучасних умовах розгортання громадських рухів, їх участі у конструктивному генеруванні нових проєктів соціального устрою. На цьому тлі визріла потреба формування громадянських якостей особистості на основі глибинної рефлексії щодо бачення самоврядної ролі кожного громадянина — і не в якості стихійного бунтівника, а як цілеспрямованого, політично свідомого прагматика, позбавленого будь-яких соціальних утопій.

Традиційно становлення громадянського суспільства пов'язується, передусім, з неполітичними відносинами, лібералізацією стосунків у системі «громадянин — держава», однак, це не означає аполітичності особистості, навпаки, передбачає її високу політичну культуру, дотримання нею загальнолюдських норм моралі та права. Громадянськість — це якість, яка інтегрує політичну, правову та моральну компоненти світогляду особистості (вищого модусу суспільного буття людини) — особистості як суб'єкта політичної влади не лише *de jure*, а й *de facto* на основі глибинної рефлексії щодо власної ролі у владі. Наразі на вістрі соціальної практики опинилися проблеми не лише формування політичної свідомості, громадянських якостей молоді (найбільш активного прошарку суспільства), а й її конструктивної участі в інституалізації стосунків особистості та держави.

Щодо концептуалізації громадянського суспільства, то вона має наскільки глибоке коріння в історії філософії, настільки ж і глибокі розбіжності в тлума-

ченнях, але в усіх випадках громадянське суспільство розглядалося в контексті державності та демократії. Скажімо, ще у XVIII ст. громадянське суспільство ототожнювалося із формою державності та політикою. Дж. Локк та І. Кант вживали поняття «громадянське суспільство» та «держава» до певної міри як синоніми. Однак історичною константою залишалося бачення зв'язку громадянського суспільства із забезпеченням громадянських свобод та самоцінністю кожної особистості. Вже Дж. Локком, а пізніше Ш. Монтеск'є та Ж-Ж. Руссо, кожним у свій час, ставилися питання про свободу особистості, її незалежність від держави в загальній концепції індивідуалізму. Назагал наскрізною тезою всього спектру поглядів на громадянське суспільство є положення про якомога більший ступінь незалежності індивіда від держави.

Враховуючи уроки минулого, проводячи державну політику лібералізму, розбудови громадянського суспільства, влада сьогодні має дотримуватися таких основних приписів: «...держава не повинна торкатися приватних інтересів індивідів» [2, с. 279]; «якщо держава не відділена від суспільства, то вона виявляється неспроможною керувати суспільними процесами, оскільки є їх похідною» [2, с. 281]; управлінські функції держави є демократичною участю в соціально-економічному врегулюванні суперечностей індивідуального, корпоративного та загального інтересів.

Демократія утверджує громадянина сувереном прав і свобод в державі — такою бачиться наскрізна ідея стосунків суспільства й держави в переважній більшості філософських концепцій громадянського суспільства. Однак щодо тлумачення цих стосунків, то маємо істотні розбіжності. Наприклад, І. Кант говорить про «моральну автономію» особистості як засіб забезпечення індивідуальних свобод, незалежності інституцій громадянського суспільства, що мають забезпечити дотримання загальнолюдських моральних норм від втручання держави. Г. Гегелем же особистісна свобода тлумачиться в спінозівському дусі — як усвідомлена необхідність, на підставі чого він приходить до висновку, що громадяни досягають свободи лише за умов звички до дисципліни. Позбавлений державної організації народ він називає «безформним агрегатом» людей.

Шляхи становлення демократичного суспільства філософами бачилися також по-різному. Наприклад, Г. Гегель та К. Маркс вважали, що шлях до становлення громадянського суспільства пролягає через здійснення примусу. «Чтобы стать свободным, чтобы обрести способность к самоуправлению, все народы должны были поэтому пройти предварительно через строгую дисциплину и подчинение воли господина»² [3, с. 225], — говорить Г. Гегель. Насилля, підкорення свавілля громадян, їхньої свідомої волі державним законам є необхідним етапом формування політичної свідомості мас та наступного відмирання держави. На що М. Бакунін зауважує, що жодна структура не буде чинити всупереч власним інтересам, тож і держава буде прагнути до самозбереження. Відтак, замість держави він пропонує вільну організацію управління «знизу вгору» — робітничих асоціацій, груп, общин, волостей, областей та народів. За усієї привабливості все ж такий зразок соціального устрою бачиться не менш утопічним, ніж попередній.

² Цит. мовою публікації

Ми окреслили найбільш поширені думки задля ілюстрації розбіжностей в баченні свободи та держави. Назагал ми не маємо наміру зосереджуватися на аналізі концепцій громадянського суспільства, позаяк це не є нашою метою, відзначимо лише, що усі вони тим чи іншим чином торкаються стосунків держави із громадянськими самоврядними інституціями. Як зазначає П. Козловски, «дуалізм держави та суспільства виявляється як постійна складова історії та політичної філософії Європи, починаючи з часів Платона» [2, с. 279], з тією лише відмінністю, що в різні часи зі зміною суспільно-економічного устрою змінювалися і політико-правові засади стосунків громадян з державою.

Сьогодення позначене формуванням нового демократичного ладу, просуванням по шляху соціальної справедливості за мірками громадянського суспільства, — чи то ліберально-демократичного (Дж. Локк, Т. Джефферсон), чи то християнсько-православного спрямування (В. Зеньковський, С. Гессен), чи інших форм. Проте в усіх випадках громадянськість особистості означає суспільне служіння, політичну зрілість на рівні вимог громадянського суспільства. Тож від чого нас застерігає історія державотворення, якою має бути сучасна держава та її роль у здійсненні влади, яка форма демократії підходить громадянському суспільству?

Українські реалії дають нам підстави стверджувати, що демократія самоврядування торує шлях до громадянського суспільства за європейськими зразками. Однак демократія є не якоюсь історичною константою, а процесом безперервного розв'язання суперечностей індивідуального та суспільного, свободи та необхідності, обумовлених конкретно-історичними реаліями. «Реальна демократія — це тільки ідеал» (Ж.-Ж. Руссо), але наближення до нього — це можлива перспектива громадянського суспільства. Утім постає питання, яка ж форма демократії є найбільш повним виразником громадянських свобод, реальної участі громадян у здійсненні влади.

Маємо констатувати, що в українській політиці державотворення утвердилася представницька демократія, за якої відбувається опосередкована участь громадян у владі шляхом делегування повноважень партіям. Але останнім часом виказуються сумніви щодо її ефективності і небезпідставно. Реалії такі, що представництво наразі не забезпечує можливість реалізації громадянами свого конституційного права суб'єкта влади, постійної участі у владі або ж, принаймні, ефективного контролю за нею.

Можливості представницької демократії щодо реалізації громадянських прав на участь у владі охарактеризував ще Ж.-Ж. Руссо, стверджуючи, що представництво веде до втрати або відчуження суверенності народу. «Английский народ, — пише він, — считает себя свободным: он жестоко ошибается. Он свободен только во время выборов Парламента: как только они избраны — он раб, он ничто»³ [4, с. 222]. Нам видається, що зазначене у тій чи іншій мірі поширюється на усі держави, де панує представницька форма демократії. За сучасних українських реалій представництво громадян у владних структурах бачиться як таке, що не виправдало сподівань на консолідацію нації в громадянському суспільстві.

³ Цит. мовою публікації

За представницької демократії відбувається зміщення функцій партій — з засобу консолідації нації навколо ідеї громадянського суспільства в бік чинника її розколу. Погодьмося, що «в современном мире партии воспринимаются как эффективная форма отчуждения политических ресурсов граждан в пользу элит»⁴ [5, с. 58]. Виникла прірва між верствами населення в можливостях здійснення влади.

Демократія в представницькому виконанні опинилася заручницею непримиренної боротьби партій за вплив на суспільство як електорат. Багатопартійність лише розшаровує суспільство і не стільки за ознаками ідеологічних уподобань, скільки за ознаками олігархічної прихильності. Тож кількість партій не стала ні показником рівня демократичності суспільства, ні чинником його згуртованості, а радше клубом фінансових груп. До певної міри збуваються пророцтва Ф. Ніцше щодо ролі партій в державному будівництві — як соціальних груп, утворених за інтересами. Тож цілком закономірно на теренах пострадянських держав, які лише стали на шлях демократичних перетворень, і України зокрема, актуалізувалася проблема переходу до такої форми народовладдя, яка в західній політичній науці набула визначення «учасницька демократія». За учасницької демократії, на відміну від представницької, більш ефективно розв'язується конфлікт інтересів в системі «держава — громадянин», «необхідність — свобода», «суспільне — індивідуальне» завдяки безпосередній та постійній участі громадян у здійсненні влади, забезпеченні свободи волевиявлення через самоврядні інституції і не лише на час виборів. Тож учасницька демократія цілком обґрунтовано мислиться атрибутом громадянського суспільства і, на нашу думку, більш пасує ментальності українців.

Перехід до стану демократії учасницького типу зумовлює якомога більше послаблення залежності політичних партій від промислово-фінансових груп та посилює вплив на владу недержавних громадських об'єднань самоуправління. Зрослі можливості відокремлення політичної влади від олігархії постають ефективною протигагою державному утиску громадянських свобод.

Лише безпосередня участь у владі дає реальну політичну свободу, розкриває екзистенційні мотивації громадянства, вивільняє суб'єкта від утиску адміністративної раціональності як суспільної необхідності, обумовленої представництвом партійної більшості у владі.

Пряма учасницька демократія через громадянські інститути доступу до участі у політиці розкриває можливості особистісної самореалізації у тій царині публічної політики, владних проєктів, які є привабливими з огляду на ідеологічні уподобання людини, трансформує свободу у «стан духу», а народні маси у громадян. Але задля цього людину потрібно розкріпачити до справжньої екзистенційної свободи, де вона самостійна у виборі й відповідальна за свій вибір як автор власного буття. Тоді ментальна риса українців — індивідуалізм — набуває культуровідповідного епосі постмодерну змісту громадянської солідарності.

Пряма учасницька демократія розкриває реальні можливості впливу широких верств громади на демократичні перетворення через різні форми політичної участі не лише на час виборів, а й у міжвиборчі періоди. Громадяни свідомо підпорядковуються нормам суспільного буття, які вони ж самі й визначають че-

⁴ Цит. мовою публікації

рез інституалізацію права на владу в громадських організаціях, утвердження у суспільній свідомості базових цінностей демократії: самоцінності людини, свободи, справедливості. «Демократія учасницького типу розв'язує конфлікт ... за допомогою постійної участі в політичному процесі, безпосереднього самоврядування і створення політичної спільноти, здатної трансформувати залежних приватних індивідів у вільних громадян, а часткові й приватні інтереси — у громадське добро» [6, с. 259]. Наразі у сфері забезпечення суспільних інтересів через участь у владі реалізується людська сутність — єдність соціального та індивідуального.

За учасницької демократії гострота партійної боротьби спадає, розв'язання суперечностей переноситься на поле впливу громадських організацій, в русло компромісів через налагодження системного моніторингу суспільної думки. Вивчення громадської думки створює умови для забезпечення дійсного народовладдя, упередження соціальних конфліктів. Демократія участі вивільняє суттєвий потенціал людини як джерела влади від партійної залежності для здійснення самоврядування.

Наразі історична перспектива громадянського суспільства — за прямою демократією учасницького типу, котра забезпечить безперешкодну участь у владі громадян, вияв кожним з них власної політичної позиції та ставлення до влади, скажімо, через різноманітні форми опитувань, референдумів, плебісцитів, участі в протестних заходах (мітингах, демонстраціях тощо). Участь у публічній політиці постає засобом «зняття» внутрішньої конфліктності особистості, подолання егоїстичного «Я» на користь громадянської солідарності. Відтак консолідація громадянського суспільства є похідною від форми демократії, бачення свободи волевиявлення громадян у самоврядних інституціях.

Проте не варто вбачати в учасницькій демократії, як і в будь-якій іншій її формі, панацею від суперечностей в системі «держава — суспільство — особистість». В усіх випадках досягти повного народовладдя не уявляється за можливе. Тим паче, що у перехідний період до громадянського суспільства, який переживає Україна, говорити про політичну зрілість, готовність широких верств пересічних громадян до безпосередньої участі у владі наразі не доводиться.

Тож на певний часовий період є потреба у пошуку компромісу між представництвом у владі через політичні партії та прямою участю, між елітарністю влади та громадянськістю. На перехідному етапі до громадянського суспільства, за умов наявної політичної культури переважної більшості пересічних громадян видається за доцільне говорити про забезпечення прямої демократії учасницького типу на локальному рівні здійснення влади та представництва освічених, політично свідомих членів громади, які б репрезентували громадянські цінності, але були б партійно незаангажованими, незалежними від державних та олігархічних структур на вищих владних щаблях.

Збереження партійного представництва на час становлення громадянського суспільства до певної міри становитиме протипагу безроздільному пануванню держави. Питання лише за тим, хто буде забезпечувати це представництво, і наскільки воно буде захищати інтереси громадян від державного утиску свободи особистості. В цьому плані доречним буде нагадати слова Ф. Ніцше, що «государство есть мудрая организация для взаимной защиты личностей; если чрезме-

рно усовершенствовать его, то в конце концов личность будет им ослаблена и даже уничтожена ...»⁵ [7, с. 365].

Відтак, за умов нерозвиненості громадянського суспільства важливо уникнути крайнощів — як невинуватеного посилення ролі держави, так і надмірного послаблення державних функцій, що може спричинити скочування до охлократії, — за Ф.Ніцше, ще гіршої форми утиску свободи особистості.

За сучасного стану українського суспільства забезпечити золоту середину між адмініструванням держави та свободою особистості можливо лише врівноваженим поєднанням двох форм демократії на різних рівнях врядування, що становитиме оптимальну модель здійснення політичної влади, за якої особистість бачиться не лише наслідком формування конкретною культурою, а й результатом власних уподобань, вибору реальних можливостей їх забезпечення. Відповідно, справжня свобода в громадянському суспільстві полягає не в наборі абстрактних можливостей вияву права особистості на владу і не у всюдозвolenості як незалежності від суспільної необхідності, а в реальному «состоянии не препятствия»⁶ (Н. Боббіо) участі громадян у владі, тобто свободу забезпечує «такой порядок, в котором область разрешенного как можно больше» [8, с. 51]. В усіх випадках визначальна цінність демократії — свобода — неминуче постає нічим іншим як підпорядкуванням індивідуалістичних устремлінь громадянина суспільній необхідності. Згадаймо Ж.-Ж. Руссо: «Реальна демократія — це тільки ідеал». Тож питання лише в тому, яка форма демократії є найбільш наближеною до цього ідеалу, за якої форми демократії суспільна необхідність більш узгоджується із особистісною свободою, українським менталітетом.

Висновки. Розв'язання проблеми консолідації громадянського суспільства на засадах учасницької демократії потребує комплексного підходу: залучення наукових організацій, системної роботи освітніх закладів, громадських та релігійних організацій за активної підтримки держави. Утім нам видається, що нинішній етап розбудови демократичного суспільства потребує не стільки сьогочасного утвердження вищих демократичних цінностей, скільки конструктивних рішень щодо вивільнення суспільної свідомості із лабетів рудиментів тоталітаризму, політичних стереотипів мислення, споглядально-вичікувальної позиції, соціальних утопій, несумісних із громадянським суспільством.

Назагал тема державності та громадського самоврядування, як на нас, є невичерпною, тож і перспективність її розвитку є очевидною, позаяк на кожному історичному етапі демократичних трансформацій соціальна практика висвітлює факти, котрі потребують свого осмислення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лук'янець В. Філософський постмодерн / В. Лук'янець, О. Соболев. — К.: Абрис, 1998. — 352с.
2. Козловски П. Общество и государство: неизбежный дуализм / П. Козловски. — М.: Республика, 1998. — 368 с.
3. Гегель Г. Соч. в XIV т. Т. III: Философия духа / Пер. Б. А. Фохта. — М.: Соцэкгиз, 1956. — 371 с.

⁵ Цит. мовою публікації

⁶ Цит. мовою публікації

4. Руссо Ж.-Ж. Об Общественном договоре, или Принципы политического Права. Кн. III. Гл.15. / Пер. с фр. А. Д. Хаютина, В. С. Алексеева-Попова. — М.: «КАНОН-пресс», «Кучково поле», 1998. — 416 с.
5. Люсый А. Сквозь символы. Диалектика символизации/ десимволизации как фундаментальное основание прикладной культурологии/ А. Люсый // Вопросы философии. — 2009. — № 10. — С. 48-59.
6. Барбер Б. Сильна демократія: політика учасницького типу // Демократія: Антологія / Під ред. О. Проценка. — К.: Смолоскип, 2005. — С. 254-262.
7. Ницше Ф. Человеческое, слишком человеческое. Соч. в 2-х т. Т.1. / Под ред. К. А. Свасьяна. — М.: Мысль, 1990. — 831 с.
8. Боббио Н. Свобода и власть / Н. Боббио // Вопросы философии. — 2013. — № 5. — С. 48-55.

REFERENCES

1. Lukianets, V. & Sobol, O. (1998). *Philosophical postmodern*. Kyiv: Abris (in Ukr.).
2. Kozlovski, P. (1998). *Society and the State: the inevitable dualism*. Moscow: Respublika (in Rus.).
3. Gegel, G. (1956). *Works in XIV vol. Vol. III: The philosophy of the spirit*. Moscow: Sotsekgiz (in Rus.).
4. Rousseau J.J. (1998). *About the social contract or principles of political right*. Moscow: «KANON-press», «Kuchkovo pole» (in Rus.).
5. Liusyi, A. (2009). Through symbols. Dialectics of symbolization / desimvolization as a fundamental basis for applied cultural studies. *Voprosy filosofii (The Problems of Philosophy)*, 10, 48-59 (in Rus.).
6. Barber, B. (2005). Strong Democracy: the policy of participating type. In O.Protsenko (Ed.). *Democracy: An Anthology* (pp.254-262). Kyiv: Smoloskyp (in Ukr.).
7. Nietzsche, F. (1990). *Human, All Too Human*. Moscow: Mysl' (in Rus.).
8. Bobbio, N. (2013). Freedom and power. *Voprosy filosofii (The Problems of Philosophy)*, 5, 48-55 (in Rus.).

УДК 339:331.526

Суходольська А.А.*

аспірантка,
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова,
Київ, Україна. anastasiya-suhodolska@yandex.ua

ЗОНА ВІЛЬНОЇ ТОРГІВЛІ ТА ПРОБЛЕМА ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАДЯН

|| **Анотація.** Розглянуто основні принципи функціонування та правові засади зон вільної торгівлі, включаючи зону вільної торгівлі (далі — ЗВТ) між Україною та країнами-членами ЄС в рамках Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Визначено проблемні

* Suhodolska A. A., Post-graduate student, National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, Ukraine. anastasiya-suhodolska@yandex.ua

THE FREE TRADE ZONE AND THE PROBLEM OF EMPLOYMENT OF UKRAINIAN CITIZENS